

Д. С. Сіліна,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОКСОХІМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглянуто основні етапи формування та розвитку української термінології коксохімічної промисловості, виявлено особливості та закономірності цього процесу, а також окреслено їх значення для сучасної терміносистеми.

Ключові слова: термін, термінологія, терміносистема, науково-технічна термінологія, термінологія коксохімічної промисловості, формування та розвиток терміносистеми, етапи становлення терміносистеми.

В статье рассмотрены основные этапы формирования и развития украинской терминологии коксохимической промышленности, выявлены особенности и закономерности этого процесса, а также обозначено их значение для современной терминотерминосистемы.

Ключевые слова: термин, терминология, терминотерминосистема, научно-техническая терминология, терминология коксохимической промышленности, формирование и развитие терминотерминосистемы, этапы становления терминотерминосистемы.

The article presents the main stages of formation and development of the Ukrainian by-product-coking industry terminology, discovers the features and patterns of this process, and outlines their importance for the modern terminological system.

Key words: term, terminology, terminological system, scientific and technical terminology, by-product-coking industry terminology, formation and development of terminological system, stages of formation of terminological system.

Формування та розвиток галузевої термінології – це складний і довготривалий процес, який тісно пов'язаний з історією становлення галузі, науки про неї та української наукової мови в цілому, оскільки будь-яка терміносистема є її невід'ємною частиною.

Остаточне становлення науково-технічної термінології сучасної української літературної мови припадає на кінець XIX – початок XX ст. Науково-технічна термінологіка, яка раніше сприймалася як периферійна частина національної мови, останнім часом почала займати у ній ключові позиції. Описом, мовознавчим аналізом, загальними питаннями удосконалення науково-технічної термінології займалися І. Білодід, В. Виноградов, А. Даниленко, Т. Кияк, І. Коропенко, А. Крижанівська, А. Лагутіна, Д. Лотте, Т. Михайлова та ін. Цінним матеріалом є низка дисертаційних робіт, присвячених комплексному лінгвістичному дослідженню терміносистем окремих галузей промисловості: металургійної (Н. Ктитарова), нафтогазової (С. Дорошенко), гірничої (О. Колган), хімічної (Г. Наконечна), машинобудівної (О. Литвин) тощо. Термінологічна система коксохімії має самобутній характер і глибоку історію, проте досі ще не була предметом окремого дослідження. Системне вивчення цього шару лексики, зокрема простеження становлення та сучасного стану терміносистеми, є актуальним на сьогодні, оскільки дозволить прогнозувати тенденції її подальшого розвитку, сприятиме досягненню належного рівня мовного забезпечення галузі та систематизуватиме зв'язки з іншими терміносистемами.

Метою нашої статті є з'ясування особливостей формування та розвитку української коксохімічної термінології, окреслення основних періодів її становлення та характеристика джерел поповнення терміносистеми на цих етапах.

Ураховуючи позамовні та власнелінгвістичні чинники, у формуванні української коксохімічної термінології умовно виділяємо чотири періоди її становлення, які яскраво ілюструють зв'язок розвитку лексичної системи мови з історією матеріальної та духовної культури українського народу.

Перший період може бути охарактеризований як етап зародження коксохімічної термінології. Він охоплює часовий проміжок від античності до 1735 року та пов'язаний із впровадженням нового технологічного процесу – доменної плавки на коксі, яка ознаменувала виникнення сучасної коксохімічної промисловості. Хоча датою початку виробництва коксу вважають 1735 рік, проте поява перших термінів, окреслення понятійного поля коксохімічної галузі відбулося значно раніше. Уже в 340-325 роках до н.е. в «Метеорології» Аристотеля були знайдені перші письмові згадки про кам'яне вугілля. У 1589 році Проктер і Пітерсон отримали під час випалу кам'яного вугілля продукт і дали йому назву (*coki*).

До утворення та поширення наукових знань у якості коксохімічних термінів використовувалися загально-вживані слова, що були найменуваннями конкретних предметів і процесів, знайомих із побуту, наприклад: *колодязь, горщик, жаровня, топка, черпак, труба, тяга, накіп, днище, заслон, піна* та ін. Найпростіші спеціальні агрегати, механізми, інструменти коксохімічного виробництва на ранніх етапах свого розвитку дійсно не відрізнялися від аналогічних повсякденних предметів. Конкретним прикладом такого зв'язку є визначення слова-терміна *пич*: 1) «кам'яна споруда для обігрівання приміщення, приготування гарячої їжі» [15, с. 360]; 2) «обладнання або споруда для обробки чогось нагріванням» [17, с. 551].

Аналогічна функціональна схожість спеціальних і неспеціальних предметів та дій лежить в основі входження в терміносистему коксохімії цілого ряду слів, якими і зараз послуговуються у фаховій комунікації: *під* – 1) «нижня площадка в середині печей» [15, с. 373]; 2) «горизонтальна поверхня печі, на яку кладеться паливо» [17, с. 391]; *зольник* – «нижня частина топки, куди падає зола» [15, с. 154] та ін. Загально-вживані слова, які перейшли до розряду термінів, поступово пристосовуючись, набули дещо іншого семантичного навантаження під впливом екстралінгвістичних факторів.

Характерним явищем на початку формування коксохімічної термінології було використання діалектних і просторічних слів, які створювали в ній територіальну варіантність термінів у окремих регіонах України (Донецький басейн, Наддніпрянина, Прикарпаття) і як наслідок – плутанину. Пор., *бутара, кагла, калоша, чушка, баба* тощо.

Стан розвитку та уніфікованість фахової мови завжди залежить від диференціації самої науки. Оскільки коксохімічна галузь розвивалася у складі чорної металургії, їх тривалий і тісний зв'язок спричинив поповнення термінофонду коксохімії спеціальною лексикою металургійної промисловості. Унаслідок цього розвиток коксохімічної термінології залежав від стану термінології металургії й успадкував певні її вади, зокрема си-нонімічність та невпорядкованість.

Другий період розвитку коксохімічної термінології (1735 р. – початок ХХ ст.) пов'язаний як із технічними досягненнями в галузі виробництва коксу, так і становленням теорії термінології. Ці фактори безпосередньо вплинули на розширення галузевої термінології.

Розвиток коксохімічної термінології стимулювали вагомі наукові досягнення та технічні новинки у промисловості: процес коксування стали проводити без доступу повітря, виникли парові повітродувки, опалювальний простінок, полум'яні печі, пічні камери, регенеративні коксові печі тощо. Разом із появою нових процесів, деталей, машин, механізмів і конструкцій, виникають нові терміни, наприклад: *клапан, різець, втулка, котел, запальник, контейнер, ківиш, кокіль, сифон, лебідка, затискач, виливниця, циліндр, рашпіль, сопло, прес, форсунка, апарат, уп'єва піч, гаситель, рідкоплавкість, спалимість, газифікація, агломерація, графітизація* та ін. На основі пластометричного методу дослідження властивостей вугілля були створені перші технологічні класифікації вугілля, придатного для коксування. Нові виробничі поняття потребували термінологічного оформлення, виникли нові лексеми (*зольність, сірчистість, тугоплавкість, кокс доменний, кокс малофосфористий, ливарний кокс, коксовий горішок, коксовий дріб'язок, валовий кокс* та цілий ряд інших). Завдяки розвитку наукової думки активізувалися потенційні засоби української мови, що сприяло формуванню, збагаченню та стабілізації термінології.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. становлення коксохімічної промисловості на території України відбувалося за активної участі іноземних компаній, які здійснювали будівництво коксових печей, постачання вогнетривкої цегли, матеріалів, обладнання, креслень, технологій, спеціалістів, а натомість отримували побічний продукт коксування – газ. Виробничі контакти спричинили появу в українській коксохімічній термінології значної кількості запозичень з грецької, англійської, французької, латинської, німецької мов, наприклад: *блюмінг, думпкар, експаустер, інструмент, крекінг, конвеєр, конвертер, конденсація, модель, ніпель, планшайба, реторта, скіп, скрап, скрепер, тигель, фільтр, флотація, флюс, шихта, шамот, шахта* та ін. Із часом деякі запозичення замінили українськими відповідниками, як от: *лапорти – двері коксових печей, турма – вугільна башта, барільет – газозбірник* тощо.

Запозичені терміни входили до української наукової мови також через стійкі та тривалі торговельні відносини, пов'язані зі збутом коксохімічної продукції. Одночасно з цим з'являються терміни, що виникають на власній основі й приходять на зміну іншомовним термінологічним лексемам: *реторта – кривогорлий горцик, гармахерська піч – чистоплавильна піч* та ін.

Для термінології цього періоду характерними є найменування-словосполучення, до складу яких входять імена винахідників: *коксва піч Коппе, піч Кнаба, піч Отто-Гофмана, метод Брунка, батарея Конперса* і под.

Терміни коксохімічної галузі знаходимо в реєстрі загальнономовних словників середини ХІХ століття, зокрема у рукописній лексикографічній праці «Словник української мови» П. Білецького-Носенка. Кількість таких термінів є незначною, проте фіксація у словнику говорить про активність вживання й певну усталеність. Пор.: *вуголь* [1, с. 87], *добувати* [1, с. 120], *дроб'язок* [1, с. 124], *олія* [1, с. 261], *палити* [1, с. 270], *пидь* [1, с. 280], *топливо* [1, с. 355] тощо.

Загалом аналізований період розвитку коксохімічних термінів, як і української термінології взагалі, відбувався хвилеподібно, зазнавав піднесення та спадів, що пояснюється зокрема суспільно-політичними причинами. Але, попри все, саме в цей час природно утворені сукупності термінів коксохімічної галузі почали формуватися в окрему термінологію.

Наступний (**третій етап**) розвитку національної коксохімічної термінології, який тривав протягом 1934-1989 років, є періодом спаду термінотворчих і уніфікаційних процесів у ній, що пов'язане з ідеологічними перегибами та русифікацією. Упродовж 1933-1935 років вийшов ряд «Термінологічних бюлетнів», у яких значну частину українських коксохімічних термінів було замінено російськими відповідниками (*копальня – шахта, ливва – трос, чадний – угарний* та ін.), уніфіковано запозичення за зразком оформлення в російській мові (*бензина – бензин, синтеза – синтез* тощо). Із «Українського правопису» було повністю усунено літеру *г*, що змінило написання багатьох наукових термінів. Значну частину питомих термінів вилучили з обігу. Такі зміни практично знівеливали багаторічну працю українських науковців. Після цього термінологічна діяльність припинилася на чверть століття, а потому з'явилися тенденції до штучного утворювання термінів.

Зацікавлення термінологіями різних галузей знань поновлюється у другій половині 50-х років. Проте у радянський період не було видано жодного коксохімічного словника, що негативно впливало на розвиток і нормалізацію галузевої термінології. Українські коксохімічні терміни зафіксовані нами лише у двох лексикографічних працях цього часу: «Русско-украинский металлургический словарь» (1970) і «Етимологічний словник української мови» (1982).

У 70-х роках ХХ століття відбулося впровадження в коксохімічне виробництво технологій ресурсозбереження, автоматизації та механізації технологічних процесів, через що коксохімічна терміносистема поповнюється запозиченнями, які прийшли в галузь разом із технічними інноваціями. Здебільшого іншомовні термі-

ни стосувалися позначення коксохімічних процесів і дій (*алітування, зейгерування, легірування, футеровка, шихтування, шлакування, шліфування конвекція, конверсія, конденсація, корозія, регенерація та ін.*), приладів, пристроїв, машин і механізмів (*бремсберг, виливниця, грейфер, дросель, зумпф, камера, клапан, кран, кронштейн, муфта, планшайба, ролик, рольганг, тигель, турбіна, фланець, фурма, цанга, шибер, шнек і под.*), видів сировини, матеріалів, виробів та деталей (*грат, купферштейн, латунь, флюс, шаблон, швелер, шихта, шлак, шлам, шліф, шпонка, штанга, штейн тощо*), інструментів (*дорн, дріль, zenker, кернер, клуп, кронциркуль, надфіль, рапшіль, шабер, шпатель, штамп і под.*). Якщо раніше українська коксохімічна термінологія калькувала назви, як правило, з мови-джерела, то тепер калькування відбувалося лише через мову-посередницю – російську. З часом запозичення, яких немає в російському варіанті термінології, було вилучено. Українська термінологія коксохімічної промисловості почала формуватися на російськомовній основі в умовах ізоляції від інтернаціональних процесів термінотворення. Унаслідок цього українська наукова термінологія втрачала свій національний характер і перетворювалася на копію російської.

Цей період характеризується гальмуванням розвитку української термінології коксохімічної промисловості. Незважаючи на те, що українська коксохімічна наука розвивалася, національна термінологія цієї галузі майже не використовувалася, за відсутністю потреби не видавалися й україномовні підручники та словники.

Четвертий період пов'язаний із відновленням і подальшим формуванням та становленням коксохімічної термінології. Він починається з 90-х рр. ХХ ст. і триває дотепер. Після здобуття незалежності коксохімія в Україні стала однією із провідних технічних наук, що має розроблений поняттєвий апарат.

Відродження української коксохімічної термінології, необхідність її унормування та широкого використання серед фахівців відповідних галузей науки та виробництва зумовило появу перших підручників і посібників з коксохімії українською мовою [5; 10]. Інтенсивний розвиток науки і технологій виробництва наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть сприяв виникненню значної кількості нових термінів, що зумовило необхідність зафіксувати їх у лексикографічних виданнях. Було видано перший перекладний коксохімічний словник [12], а також опубліковано політехнічні словники [2; 9], метою яких стало повернення у вжиток автентичної української термінології. Порівняно з попередніми словниками, у цих працях термінологію коксохімічної промисловості репрезентовано докладніше, що спричинено розвитком самої науки про коксохімію у світі й в Україні зокрема.

Сучасні вітчизняні науковці працюють над поглибленням вивчення теоретичних аспектів термінотворення, терміновживання, стандартизації та уніфікації термінології як органічної частини загальнолітературної мови. Як наслідок, на зміну термінам радянських часів прийшли нові українські еквіваленти, наприклад: *глушиник – заглушка* [12, с. 105]; *покришка – накривка* [12, с. 256] тощо. Повернення літери *г* сприяє точнішому фонетичному оформленню термінологічних одиниць. Пор., *аретам* [12, с. 19], *гвинт* [12, с. 52], *генератор* [12, с. 78] та ін.

Сучасному стану розвитку української коксохімічної термінології притаманна спеціалізація словотвірних моделей із використанням як національних, так і інтернаціональних терміноелементів. Зауважимо, що сучасна українська коксохімічна термінологія остаточно не позбулася впливу відповідної галузевої системи російської мови, що певною мірою визначило принципи її розбудови. Проте загалом українська термінологія коксохімії зараз розвивається власними шляхами. Триває робота лінгвістів та галузевих фахівців щодо її удосконалення, проте спостерігаються явища, які окремими авторами розглядаються в термінознавстві як негативні (використання слів діалектного походження, побутового характеру, запозичення з інших мов, калькування, дублетність лексем).

Сучасна українська коксохімічна термінологія є цілісною системою мовних одиниць, серед яких вирізняються власне коксохімічні найменування та номінативні елементи з інших споріднених галузей, зокрема хімії, фізики та металургійної промисловості.

Отже, українська коксохімічна термінологія має глибоку й давню історію формування. Розвиваючись, вона постійно розширювала свій функціональний статус, поповнювалася новими терміноодиницями та на всіх етапах свого розвитку відповідала запиту суспільного життя. Перспективні завдання дослідження пов'язуємо з комплексним вивченням терміносистеми коксохімії, що сприятиме її подальшому упорядкуванню та лексикографічному забезпеченню галузі.

Література:

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко / [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.
2. Большой русско-украинский политехнический словарь – около 160 000 слов и словосочетаний [уклад. : А. А. Благовещенский, С. А. Лунев, М. В. Смульская и др.; под ред. А. С. Благовещенского]. – К. : Чумацький Шлях, 2002. – 749 с.
3. Великий глумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [уклад. : Р. В. Болдирев, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко та ін.; редкол. О. С. Мельничук (головний редактор) та ін.]. – [АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні]. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 2: Д – Копці. – 670 с.
5. Иванов С. В. Загальна хімічна технологія: навчально-методичний комплекс / С. В. Иванов, П. С. Борсуک, Н. М. Манчук. – К. : НАУ, 2008. – 288 с.
6. Кауфман А. А. Очерки истории коксохимической промышленности / А. А. Кауфман, В. В. Запарий. – Екатеринбург : 000 Издательство УМЦ УПИ, 2007. – 210 с.

7. Кочан І. М. Українське термінознавство на сучасному етапі / Ірина Кочан // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – Львів, 1997. – С. 101-107.
8. Новий російсько-український політехнічний словник: 100000 термінів і терміносполучень / [уклад. М. Г. Зубков]. – Х. : Гриф, 2005. – 952 с.
9. Основи хімії і фізики горючих копалин / В. І. Саранчук, М. О. Ілляшов, В. В. Ошовський, В. С. Білецький. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2008. – 640 с.
10. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 215 с.
11. Російсько-український коксохімічний словник [уклад. : В. Рудик, Н. Брайловська, Ю. Зінгерман, Г. Коцюба, Ю. Шаповал, А. Шевгота]. – Харків, 2007. – 504 с.
12. Російсько-український науково-технічний словник [уклад. : В. С. Перхач, Б. М. Кінаш]. – Л. : Львівська політехніка, 1997. – 456 с.
13. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос [уклад. : В. В. Гейченко, В. М. Завірюхіна, О. О. Зеленюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1998. – 892 с.
14. Русско-украинский технический словарь [уклад. : Н. М. Матийко, А. М. Матийко]. – К. : Держвидав техн. літер. УРСР, 1961. – 648 с.
15. Словник технічної номенклатури. Мануфактурні виробництва (Проект) / [уклад. Ф. Лоханько]. – К. : Державне видавництво України, 1928. – 104 с.
16. Словник української мови: [в 11 т.]. Т. 6. / [ред. : А. В. Лагутіна, К. В. Ленець]. – К. : Наук. думка, 1975. – 832 с.
17. Словник фізичної термінології (Проект) / [уклад. Фаворський В. В.]. – Х. : Українська радянська енциклопедія, 1932. – Т. IX. – 216 с.
18. Тлумачний гірничий словник [уклад. : В. С. Білецький, К. Ф. Сапицький, Б. С. Панов, В. В. Мирний, П. П. Голембієвський, О. С. Підтикалов, Л. А. Федотова, В. І. Алехін, О. Г. Редзіо; під заг. ред. В. С. Білецького]. – Донецьк : ДДТУ, 1998. – 446 с.
19. Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики [уклад. : В. Г. Козирський, В. А. Шендеровський]. – К. : Рада, 1996. – 934 с.
20. Українсько-російський словник наукової термінології / [за заг. ред. Л. О. Симоненко]. – К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 416 с.